

UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” SIBIU
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „ANDREI ȘAGUNA”

Literatura apocrifă a Adormirii Maicii Domnului

Textul siriac „Șase cărți”

Textul grecesc atribuit Sfântului Ioan Teologul

Aspecte spiritual-teologice

(rezumat teză de doctorat)

ÎNDRUMĂTOR:

Arhid. Prof. Univ. Dr. Ioan I. Ică jr.

DOCTORAND:

Enciu Mădălin-Florian

SIBIU

2014

Cuvinte cheie: apocrife ale Noului Testament, Transitus Mariae, apocrife ale Adormirii Maicii Domnului, apocalipse ale Maicii Domnului, Adormirea „Șase Cărți”, Adormirea Sfântului Ioan Teologul.

Cuprins

Introducere	5
1. Motivație.....	5
2. Scopul și limitele lucrării.....	8
3. Stadiul cercetării	9
4. Metodologie	19
4.2. Ce este și ce nu este o apocrifă/scriere legendară?.....	19
4.3. Literatura legendară și literatura apocrifă. Reconsiderări terminologice	25
Partea întâi: Contextul apariției și evoluției cultului primar al Maicii Domnului	27
5. Originile și dezvoltarea cultului Maicii Domnului.....	27
5.1. Teorii ale originii cultului Maicii Domnului	30
5.1.1. Originile scripturistice.....	30
5.1.2. Maica Domnului ca fecioară mamă	36
5.1.3. Maica Domnului ca Mama Pământ.....	43
6. Evoluția cultului Maicii Domnului în Palestina	45
6.1. Scurte incursiuni liturgico-istorice	45
6.1.1. Contextul istorico-liturgic din Ierusalim și împrejurimi la începutul cultului marianic	46
6.1.1.1. Biserica Kathisma.....	46

6.1.1.2. Biserica de la mormântul Fecioarei.....	49
6.1.2. Rolul „suvenirurilor” creștine și cultul palestinian al Fecioarei .	52
6.1.3. Originea forma și dezvoltarea cultului marianic în Ierusalim în antichitatea târzie.....	54
6.1.4. Apariția liturgiilor marianice staționale în Ierusalimul evului mediu timpuriu	59
7. Cultul Maicii Domnului în secolul al IV-lea și textele legendare (apocrife) timpurii ale Adormirii Maicii Domnului.....	61
7.1. Autoritatea imperială și cultul Maicii Domnului: cazul împărătesei Pulcheria.....	63
7.2. Sfântul Epifanie al Salaminei și colliridienii.....	68
7.2.1. Cine erau colliridienii? Unde și când au apărut aceștia?	70
7.2.2. Cultul practicat de colliridieni și tradiția siriacă <i>Transitus „Șase Cărți”</i>	74
7.3. Scurte considerații	81
Concluzii	85
Partea a doua: Tradițiile <i>Transitus</i> ale Adormirii Maicii Domnului	87
8. Tradiții și origini. Teorii vechi și noi.....	87
8.1. Originea iudeo-creștină.....	87
8.2. Originea gnostică.....	89
8.3. Originea hetero/anti-calcedoniană.....	89
8.4. Maica Domnului și moartea creștină. Originea eshatologică.....	90
8.5. Elemente de topologie liturgică.....	94
9. Privire de ansamblu asupra unei tradiții prea complicate.....	97

9.1. Mărturii preislamice ale tradițiilor privitoare la Adormirea Maicii Domnului.....	102
9.2. Clasificări și cercetări moderne	103
9.2.1. Clasificări dogmatico-topologice.....	110
9.2.1.1. Grupa A sau grupa antică.....	111
9.2.1.2. Grupa B sau intermediară.....	112
9.2.1.3. Grupa C sau grupa recentă	113
9.2.2. Clasificări literare.....	114
9.2.2.1. „Ramura din Copacul Vieții”	117
9.2.2.2. Tradițiile Betleem.....	124
9.2.2.3. Tradițiile copte.....	128
9.2.2.4. Tradițiile atipice	129
9.3. Tradițiile <i>Transitus</i> între apocrife și hagiografie.....	130
10. Textele siriace „Șase cărți“ și Textele grecești atribuite Sfântului Ioan Teologul	131
10.1. Prezentare sinoptică.....	136
Concluzii	234

Partea a treia: Moștenirea teologică și spirituală a textelor Adormirii Maicii Domnului. Receptarea liturgică în Biserică **237**

11. Clasificarea și analizarea temelor prezente în tradiția legendară siriacă „Șase Cărți” și în textele grecești atribuite Sfântului Ioan Teologul	237
11.1. Elemente de spiritualitate și teologie în cele două texte aparținând literaturii legendare a Adormirii	237
11.1.1. Teologia imaginilor olfactive	237

11.1.2. Elemente liturgice în textul siriac „Şase Cărţi”	245
11.1.3. Tradiţiile Adormirii şi literatura apocaliptică a Fecioarei. Elemente de eshatologie	246
11.1.3.1. Paradisul şi Geena	252
11.1.4. Elemente de teologie politică	253
11.1.4.1. Imaginea evreilor în literatura legendară a Adormirii Maicii Domnului.....	253
11.1.4.1.1. Problema fecioriei Maicii Domnului	256
11.1.4.1.2. Cultul sfinţilor şi al relicvelor sfinte.....	259
11.1.4.1.3. Contextul politic al relaţiei Biserică-evrei în Palestina şi în Imperiul Roman	261
12. Cadrul liturgic şi omiliarele bizantine.....	266
12.1. Caracteristicile omiliarelor	269
13. Receptarea textelor Adormirii în cultul actual al Bisericii	270
Concluzii generale.....	279
Bibliografie	282

La începutul acestei părți ne-am propus să ne îndreptăm atenția asupra contextului în care au apărut și s-au dezvoltat primele elemente ale unei evlavii marianice, care au fost premisele apariției acestei evlavii și modul prolific în care s-a dezvoltat, drept pentru care, începând cu secolele VI-VII a evoluat într-un cult independent și foarte popular al Fecioarei.

Pentru că momentele incipiente ale evlaviei marianice, respectiv ale cultului Fecioarei sunt învăluite în mister și documentate foarte puțin, s-au făcut adesea diverse speculații și s-au pus întrebări numeroase, iar pentru multe încă nu s-au găsit răspunsuri satisfăcătoare.

Una dintre întrebările pentru care am încercat să găsim un răspuns ar fi: de ce fel de dovezi este nevoie pentru a stabili existența unui cult timpuriu al Fecioarei? Existența limitată a unor dovezi concrete și explicite ale unui cult timpuriu al Fecioarei poate duce la presupunerea că, de fapt, nu a existat un cult. O astfel de interpretare am arătat că este eronată, căci din lipsa dovezilor putem afirma doar că nu știm dacă a existat și sub ce formă a existat acel cult.

Am dorit apoi să urmărim posibilele rădăcini ale cultului Fecioarei acolo unde căutăm de obicei originile unui cult creștin specific, anume în Scriptură. Concluzia este una deja cunoscută: menționări, aluzii sau indicii ale unui cult sau unei devoțiuni marianice nu se pot găsi în Evangheliile sau în celelalte scrieri ale Noului Testament. În schimb se pot citi în textele scripturistice anumite detalii asupra importanței Maicii Domnului pentru creștinii epocii respective, iar prezența acesteia în momente foarte importante ca Patimile Mântuitorului pot fi considerate indicii asupra faptului că personalitatea Maicii Domnului chiar a fost relevantă pentru comunitățile creștine timpurii.

Adesea au ieșit la iveală remarcile celor care susțin influența cultului zeitelor în creștinism prin apariția cultului Fecioarei. Prin urmare, afirmațiile lor ne-au făcut, totuși, să ne întrebăm în ce măsură cultul zeitelor a influențat într-un fel cultul Fecioarei? Deși nu putem nega existența unor asocieri între imaginile Fecioarei și cele ale zeitelor, în special Isis și Cibebe, ideea că aceste asocieri exprimă dovezi ale unei identități între ele este nu numai eronată, dar aceste

asocieri sunt numai exterioare, diferențele de esență dintre Fecioara și zeițele păgâne sunt mai mult decât grăitoare.

S-a afirmat de către unii cercetători că în secolul al IV-lea nu a cunoscut nicio formă de cult dedicat Fecioarei. Aceeași cercetători au afirmat și că orice dezvoltare a vreunei forme de evlavie marianică a fost doar o consecință, iar nu o cauză a hotărârii sinodului de la Efes de a-i acorda Maicii Domnului titlul de *Theotokos*.

Pâna la sfârșitul secolului al IV-lea, venerarea Fecioarei a început să apară în bisericile orientului mediteranean, iar Panarion-ul Sfântului Epifanie reprezintă o mărturie în acest caz ostilă a acestui fenomen, ce poartă dovezi, dincolo de polemica sa, a unei evlavii marianice inclusă în apariția cultului sfinților.

O examinare mai atentă a retoricii Sfântului Epifanie, cât și comparația cu apocrifa „Șase Cărți”, sugerează că secta kolliridienilor, sau oricui se opune acesta, nu o adorau fapt pe Maica Domnului ca pe o zeitată. Din contră, se pare că acești oponenți i-au oferit Fecioarei venerația și rugăciunea ce mulți creștini din acel timp au început să le ofere sfinților. Se pare, totuși că Sf. Epifanie a privit orice formă de venerare oferită unui alt om ca fiind idolatră, afirmând din nou poziția sa conservatoare în ceea ce privește evlavia.

Deși nu se pot nega paralele între cultul greco-roman al zeităților și ritualurile kolliridienilor și cele prezente în apocrifa „Șase Cărți”, aceste paralele, oricât de lămuritoare ar fi, în nici un caz nu oferă o explicație completă a acestor fenomene și nici nu scot la iveală intențiile teologice ale adepților. Iar din punct de vedere istoric oponenții evlaviei marianice au arătat o dorință de a profita de statutul deosebit al Maicii Domnului și de aceste paralele cu practicile atacând astfel venerarea acesteia.

Având în vedere toate acestea, lăsând puțin la o parte imaginea „clasică” ce o avem asupra kolliridienilor, se pare că locul lor ca posibili pionieri în venerarea Maicii Domnului merită o recunoaștere.

Pentru a putea trece la capitolul următor în care vom încerca să trecem de la o prezentare generală a tradițiilor apocrife/legendare ce cuprind prezentarea

momentelor ce definesc Adormirea sau Asumpția Maicii Domnului, la textele aparținând acestor tradiții ce vor fi elementul principal al cercetării de față, anume textul siriatic „Șase cărți” și textul grecesc atribuit Sfântului Ioan Teologul, este necesar mai întâi să facem o scurtă incursiune în Palestina antichității târzii pentru a descoperii detalii ale evlaviei și cultului Fecioarei în acea perioadă.

Dezvoltarea cultului antic al Fecioarei în Palestina este similară cu cea a liturgiilor staționale. Venerarea marianică în Țara Sfântă a început cu festivitățile anuale, cel mai devreme la începutul secolului al V-lea la biserica Kathisma. Apoi, probabil în secolul al VI-lea, centrul cultului marianic se mută treptat la biserica de la mormântul Fecioarei de lângă Ghetsimani, în valea lui Iosafat, ce era a doua oprire a comemorării liturgice mobile. În cele din urmă, cu terminarea basilicii Nea în 543, acest altar marianic devine un al treilea punct important al venerării marianice din Ierusalim.

Partea a doua

În partea a doua am încercat inițial să prezentăm contextul apariției apocrifelor Adormirii Maicii Domnului. În primul rând putem menționa că posibila origine anti-calcedoniană, ce a fost mult vehiculată de către cercetători este puțin probabilă. Deși elemente textuale de inspirație gnostică există, nu putem ști cu siguranță dacă acestea se datorează unei posibile origini într-un mediu gnostic a acestor tradiții literare sau doar că la un moment dat au fost folosite de comunități gnostice care prin transcriere sau prin alte procedee și-au lăsat amprenta asupra acestora. Deși aceste tradiții au devenit brusc vizibile după sinodul de la Calcedon, este puțin probabil să fi fost și create atunci, ci doar introduse în creștinismul majoritar ortodox. Știind această situație ne întrebăm firesc: cine a introdus aceste texte? Cei ce se opuneau sinodului de la Calcedon sau oponentii acestuia? Iar răspunsul este surprinzător, chiar neașteptat. Nici unii, nici alții, căci această vastă literatură nu are nicio atitudine pro, nici una contra Calcedon, ci are o poziție nepărtinitoare, evitând, se pare deliberat, problemele dogmatice calcedoniene. Aceasta poate sugera că tradițiile Adormirii și-ar avea originea sau folosirea inițială

într-un mediu ce nu era afectat, nu era interesat sau era opus sciziunilor pornite de la Calcedon.

În imaginile paradisiului din tradițiile timpurii ale Adormirii Maicii Domnului, precum și în imaginația creștină, erau adesea exprimate ambiguu cu scopuri și cu natura ce nu erau ușor de cuprins de limitele înțelegerii umane. Se pare că diversitatea concepțiilor antice legate de rolul paradisiului a influențat și legendele Adormirii. Dificultatea de a găsi o tradiție primară și de a le grupa pe categorii dogmatice pentru a le evidenția etapele dezvoltării, ne face să considerăm aceste tradiții un corpus cu un nucleu comun și cu numeroase ramuri ce au apărut inițial independent și în paralel. Această concluzie este susținută și de o analiză topografico-liturgică a acestor tradiții, căci analizând tradițiile liturgice de la Ierusalim, detaliile topografice și diferențele doctrinare, nu se poate stabili în mod cert anterioritatea uneia față de celelalte.

Prezentarea ambelor modalități diferite de clasificare modernă a tradițiilor Transitus este necesară pentru a oferi o perspectivă unilaterală spre o concluzionare cât mai fidelă nevoilor creștinismului ortodox contemporan. Deși am susținut constant clasificarea adoptată și dezvoltată de Stephen Shoemaker nu este necesar să fie ignorată sau să nu îi fie recunoscută valoarea clasificării promovată de Simon Mimouni. Faptul că aceste texte nu prea pot fi constrânse la un șablon dogmatic exact înseamnă că nu au apărut neapărat ca o nevoie dogmatică exclusivă, lucru confirmat și de posibilitatea unei clasificări literare. Valoarea lor literară poate fi analizată și clasificată în comun, dar diversitatea dogmatică nu.

După prezentarea sinoptică a celor două texte ale Adormirii, ce fac parte din grupa tradițiilor „Betleem”, avem o imagine mai clară. Textul siriac „Șase Cărți” pare a fi traducerea unui original grecesc, așa cum se afirmă chiar în el, compus fie cu scopul de a prezenta și lămurii anumite teme legate de Adormirea Fecioarei, ce le vom prezenta în capitolul viitor, fie a avut ca nucleu doar un număr restrâns evenimente, iar apoi au fost adăugate altele ce corespundeau cu necesitățile anumitor comunități. Cert este că Adormirea Sfântului Ioan Teologul nu a fost compusă cu scopul de a adăuga ceva în plus la multitudinea de detalii existentă deja

în tradițiile „Betleem” ale Adormirii, ci pentru a selecta și discerne doar temele necesare în Biserică pentru acel moment. Așa cum am mai văzut, structura acestui text se pare că indică o scriere inițială cu scopul de a fi folosit în cult, ca lectură liturgică. Prin urmare, Biserica a păstrat doar un nucleu esențial, renunțând la anumite detalii sau teme, și păstrând doar ce transmitea un mesaj clar și neîntortocheat credincioșilor.

Partea a treia

În ceea ce privește utilizarea apocrifelor în cadrul liturgic, problema a fost pusă total diferit în Occident față de Orient. În Occident, Biserica, datorită controverselor cauzate de ereticul Priscillian și de adepții săi, a încercat să interzică total folosirea scrierilor necanonice în liturghie. În Orient, Biserica, mai puțin constrângătoare, dar de asemenea mult mai divizată, a permis ca și scrierile extra-canonice să intre în liturghie. Una dintre mărturiile pe care le putem analiza este dată de studiul omiliarelor, care pentru cazul nostru reprezintă un element important pentru descoperirea funcției liturgice a apocrifelor ale Adormirii Maicii Domnului.

Deși scrierile apocrife sunt privite în general ca scripturi respinse, ce au fost supuse încercărilor de integrare în canon, dar fiind în cele din urmă excluse datorită conținutului lor și a dubiilor asupra autenticității acestora, totuși, această concepție asupra apocrifelor creștine nu reușește să explice diversitatea istorică a tradițiilor apocrife în sine sau folosirea diversificată a acestora în cadrul credinței creștine. Prin urmare, putem observa că nu toate apocrifele sunt simple scripturi respinse, iar o parte dintre ele sunt acceptate și mai bine înțelese drept elemente ale Tradiției Bisericii, cum ar fi apocrifele marianice din perioada creștinismului primar.

Scrierile apocrife legate de sfârșitul vieții Maicii Domnului au o poziție în tradiția creștină asemănătoare cu relatările nebiblice legate de nașterea și de copilăria acesteia. Deși pare puțin probabil ca aceste scrieri să fi avut scopul de a intra și de a face parte din canonul scripturistic, totuși o parte din acestea au fost

păstrate ca părți valoroase a Tradiției Bisericii, mai ales din punct de vedere liturgic prin cult și prin supravenerarea pe care Biserica i-o oferă Maicii Domnului.

Multe dintre textele timpurii din Biserică au fost compuse pentru uzul liturgic. Deși cele mai multe au fost omilii, totuși multe dintre textele numite apocrife pot fi considerate ca având scopul de a fi citite într-un cadru liturgic, iar unele dintre ele chiar se autoidentifică ca având acest scop. Iar una dintre aceste apocrife este cea siriacă „Șase Cărți”, ce face parte din tradițiile Betleem, care în mod explicit menționează că a trebuie folosită ca lectură liturgică, oferind și un calendar al sărbătorilor marianice, împreună cu dispoziția ca volumul ce descrie moartea Maicii Domnului să fie citit la fiecare dintre aceste sărbători.

Se pare că tot pentru uzul liturgic a fost acceptată sau compusă și Adormirea Sfântului Ioan Teologul, de vreme ce se poate regăsi în unele omilii bizantine, așa cum am văzut mai sus. Asemenea, și unele texte din tradițiile „Ramură” conțin dovezi ale unei posibile împărțiri pentru uzul liturgic, cum ar fi omilia Sfântului Ioan al Tesalonicului, care era rostită la începerea prăznuirii Adormirii Maicii Domnului pe 15 august în cetate.

Pentru aceste motive, formele antice de devoțiune liturgică închinată Fecioarei la Ierusalim au fost întotdeauna o parte importantă în studiul tradițiilor Adormirii, ce uneori au fost folosite de către cercetători pentru a data și clasifica tradițiile literare, având diferite rezultate.

Din varietatea tradițiilor apocrife ale sfârșitului Maicii Domnului, precum și din cultul actual al Adormirii putem evidenția cel mai important aspect universal mărturisit în Ortodoxie: moartea Maicii Domnului, nestrăciunea trupului acesteia, mutarea trupului la cer.

Moartea sa are un parcurs uman, murind cu moartea umană pentru că a trăit o viață ca a noastră și pentru că nașterea ei a fost ca a noastră. Nu a avut o natură specială, incapabilă de păcat sau neatinsă de moarte, realizându-și sfințenia personală dintr-o fire căzută, dar prin rolul său de Mamă a lui Dumnezeu.

Sărbătorind și mărturisind moartea Maicii Domnului, Biserica Ortodoxă nu o așează deasupra Bisericii atribuindu-i o naștere specială și evitarea morții prin „asumpție”.

Bibliografie selectivă

1. Bădiliță, Cristian, *Evanghelii apocrife*, Ed. Polirom, Iași, 2007⁴.
2. Ică, arhid. Ioan I. jr, Epifanie Monahul, Simeon Metafrastul, Maxim Mărturisitorul, *Trei Vieți bizantine ale Maicii Domnului*, Ed. Deisis, Sibiu, 2007.
3. Mimouni, Simon Cl., *Les traditions anciennes sur la Dormition et l'Assomption de Marie: études littéraires, historiques et doctrinales*, supliment la *Vigilae Christiane*, Leiden, Boston, Brill, 2011.
4. Shoemaker, Stephen J., *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
5. Smith, Agnes Lewis, „Apocrypha Syriaca”, în *Studia Sinaitica*, XI, C. J. Clay & Sons, Londra, 1902.
6. Wright, William, „The Departure of my Lady Mary from this World”, în *The Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, nr. 6, 1865.